

Gençlerin Dinleri ve Kişilikleri: Belçika'da Yapılan Yeni İncelemeler*

Vassilis SAROGLU**
Çeviri: Doç. Dr. Veysel UYSAL***

Din ve Kişilik

Genel olarak dindarlık¹, dinle ilgili tutum ve özel olarak dînî tercihler, kişiliğe bağlı mıdır? Din psikolojisindeki araştırmalara bakılırsa cevap olumludur. Bu küçük bağların, Eysenck'in kişilik modeli (psikotizm², dışadönüklük, nevrotizm³ gibi üç boyut ihtivâ eder), klasik MMPI ya da en yenisi Beş Büyük Faktör Modeli (ing. "Big Five") gibi çeşitli kişilik modelleri (boyut, faktör veya özellikleri sınıflandırma ölçüleri) içinde ortaya çıktığını belirtmek gerekir. Beş Büyük Faktör Modeli, pek çok özelliği şu faktörler etrafında toplamaktadır: Dışadönüklük, uyumluluk, sorumluluk, duygusal dengelilik ve tecrübeye açıklık.

Nedensellik Belirtileri

Dindarlığın –ya da en azından bazı veçhelerinin– kişiliğe bağlı olduğunu ortaya çıkarmak demek, sadece şu veya bu kişilik özelliğinin daha yüksek veya daha düşük bazı seviyeleriyle bu dindarlığın belli bir birlikte varoluşunu doğrulamak demektir. Bu da genel "normlar" ile karşılaştırmalar yoluyla yapılır. Başka bir ifadeyle, bir kişi dindarlaştıkça (bir devamlılık –continuum- söz konusu olduğunu varsayalım)⁴, kişiliğin temel özelliklerinden birinde veya diğerinde daha yüksek veya daha düşük seviyede bulunma eğilimi de artacaktır. Bu ilişki (association), muhtemel çeşitli nedensel yönlerle izah edilebilir. Bir örnek vere-

* Bu makale "La religion des jeunes et leur personnalité: études récentes en Belgique francophone" başlığı altında yayınlanmıştır. Bk., *Religion et Développement Humain Questions Psychologiques* (éd.: Vassilis Saroglou & Dirk Hutsebaut) l'Harmattan 2001, pp. 115-140.

** Louvain Katolik Üniversitesi Psikoloji ve İnsan Bilimleri Fakültesi, Din Psikolojisi Merkezi.

*** MÜ İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ "Genel olarak dindarlık veya dinsellik" ile kişisel dindarlığı, dine karşı olumlu tavır veya dindarlığın yoğunluğunu kastediyoruz.

² "Psikotizm" ile kişilik psikolojisi (Eysenck) bir kişilik özelliğini kast eder. Bu özellik dürtüsel, egosantrik, soğuk, mesafeli, az sosyal, saldırgan olma eğilimi ile belirginleşir.

³ "Nörotizm" ile Eysenck, duygusal istikrarsızlıkla tanımlanan ve kaygı, depresyon ve düşük kendilik değeri içeren kişilik vasfını ifade eder.

⁴ Bu makale çerçevesinde "Dindar kişi"den bahsetmenin basitleştirici fakat faydalı bir soyutlama olduğu gerçeğinin bilincindeyiz. Bu terim ile sadece dindarlık göstergesi-parametresinden biri veya diğeri içinde bulunma olgusunu anlıyoruz.

lim. Eğer bir araştırma “duygusal dengelik” ile Tanrı’ya atfedilen önem veya hayatta dine verilen değer arasında bir ilişki ortaya çıkarırsa, bu durum, ya dindar olma olgusu kişiye duygusal istikrar sağlıyor ya da duygusal bakımdan istikrarlı bazı kişilerin daha dindar olmaya eğilimli olacakları anlamına gelebilecektir. Üçüncü bir ihtimal ise, duygusal dengelik-din ilişkisinin bir başka nedensel ilişkinin sonucu (artefact)* olduğunu düşünmek olacaktır. Meselâ, sonraki nesil tarafından ailevî-dînî geleneğin sürdürülmesinin ebeveyn-çocuk ilişkisinin niteliğinin (diğerleri arasında) insânî bir sonucu olduğu ve bu ilişkinin duygusal dengelik üzerinde bir etki yaptığı bilinmektedir⁵. O halde, ebeveyn ilişkilerinin niteliği, muhtemelen; duygusal dengelik ile din arasındaki ilişkiyi açıklayan bir unsur olacaktır.

O halde, dinin bazı özgül kişilik özellikleri ile nasıl içli-dışlı olduğunu anlama olgusu, ister dine göre şu veya bu tercih için ferdî eğilimlerin incelenmesi yönünde olsun, ister kişi üzerinde dinin etkilerini sorgulama yönünde olsun, ilk adımı teşkil ediyor gibi görünmektedir. Her iki yönde de lehte birtakım belirtiler vardır. Meselâ, kesin ve ampirik bir gerçek, yetişkinlik döneminde dindarlığın sürdürülmesinde çevrenin aşırı etkisini (özellikle ailede dînî veya dînî olmayan eğitimin etkisi, dağılımın %50’sini açıklayan faktör) reddetmiyor; bireysel bir özellik olarak dindarlık, bazı genetik eğilimler (!) ile de açıklanabilecekti. Bu durumu muhtemelen kişiliğin bireysel özellikleri seviyesinde bazı özgülükler ile yansıtmak gerekirdi⁶. Diğer taraftan optimizm veya öznel huzur duygusu gibi bazı özellikler üzerinde dinin olumlu etkisiyle ilgili bazı ciddî işaretler de mevcuttur⁷.

Bununla beraber karşılıklı nedenselliklere (kişilik-din-kişilik) dair açık ve kesin bir görüşe sahip olmaktan bugün hâlâ çok uzaktayız. Bu konuda çok az inceleme var ve bunun en büyük nedeni, bireylerin zaman içindeki seyrinde değişkenler arasında nedensellik bağlarını gösteren karmaşık ve ağır bir takım düzenlemeler isteyen (zaman, para, yapılabirlik ve bazen de ahlâk düzeyinde hassas sonuçlar içinde) araştırmalar gerçekleştirmedi. Bu incelemeler, ya tecrübî bir takım araştırmalar, ya uzunlamasına veriler toplama ya da (bilginin nesnellığı açısından bir riskle birlikte) mâziye dönük bir takım sorgulama metotlarıdır. Netice itibarıyla, bir takım nedensel ilişkiler üzerine odaklanmış araştırmaların

* “artefact” insan elinden çıkma, insan tarafından yapılmış veya gerçekleştirilmiş bir durum, sonuç veya etki (çev.).

⁵ Genel bir literatür için bk.; Hood, R.V., Jr., Spilka, B., Hunsberger, B. & Gorsuch, R. (1996). *The Psychology of Religion: An empirical approach*. New York: Guilford Press.

⁶ Bk.; D’Onofrio, B.M Eaves, L.J.Murrelle, L. Maes, H:H: ve Spilka, B., (1999). Understanding biological and social influences on religious affiliation, attitudes and behaviors :A behavior genetic perspective . *Journal of Personality*, 67, 953-984; Hood ve diğerleri, (1996) *The Psychology of Religion: An empirical approach*. New York: Guilford Press. .

⁷ Koenig, H.G. (ed) .(1998). *Handbook of Religion and mental health* . New York :Academic Press.

azlığı karşısında “korelasyonel/ilişkisel” denilen bir takım düzenlemeler ile, dîni değişkenler ve kişilik boyutları arasındaki ilişkiyi inceleme olgusu, daha başlangıçta kıymetli bir takım bilgiler temin etmektedir. Üstelik de anlamlı sonuçlar ortaya çıktığı durumlarda, araştırmacı daha karmaşık bazı araştırmalar ile bu alanda ilerlemek için cesaretleniyor.

Din Bilimlerine Katkı

Kişilik ve din arasındaki bağların incelenmesi, psikoloji ve din bilimleri arasındaki bilimlerrarasılık (interdisciplinarité) çerçevesinde de verimli olarak ortaya çıkabiliyor. Eğer Fransız din sosyolojisinin dînselliğın (dîni olanın) günümüzdeki bir takım ifade ve şekilleri üzerinde gerçekleştirdiğı son zamanlardaki (geleneksel olarak ampirik olmaktan ziyade görüngücü/perspektivist çalışmaları) okumalara baş vurulursa, dîni olguyu anlamak için kişilik psikolojisinin tamamlayıcı rolünden şüphe edilebilir. Örnek olarak, eğer dinsel'in (dîni'nin) dönüşü, duygusalı ve geleneğın bireyselleşmiş işleyişini öne çıkaran yeni bazı formlar altında, kendine özgü bir moderniteye (özellikle gerçekten sekülerleşmemiş ama kurumsal meşru otoriteyi işın içine sokan bir toplum) atfedilirse, bu okuma, aynı sosyolojik şartlar içinde, niçin şu kişi değil de bu kişinin dine yöneldiğini veya ortak bir dîni girişim içinde, niçin kimilerinin tefekkür (contemplation) sevincini, kimilerinin hayır işlerini ve kimilerinin de sosyo-politik etkiyi niçin tercih ettiklerini hâlâ açıklamamaktadır.

Nihayet, din ile kişilik bağlarının bulunup ortaya çıkarılması, dinsel'in özgüllüğü ve tanımı üzerinde disiplinler arası bir tartışmaya a posteriori bir katkıda bulunabilir. Örneğın, bugün bilinmektedir ki, bir taraftan, kendi denklerinden daha dindar olma olgusu, hem anlam arayışının daha fazla bir değer kazanması ve hem de geniş bir alan tayfında daha büyük bir tutuculuk ile beraber bulunmaktadır⁸. Diğer taraftan sağduyu bize, siyasî bir ideolojiye bulaşmış kişilerin anlam aramaya daha çok eğilimli olduklarını, fakat zorunlu olarak daha tutucu olmadıklarını da telkin etmektedir. Netice itibariyle dinin kişilik ile sürdürdüğü bağları incelemek, maneviyata (spiritualité) göre dîninin/dindarın sınırlandırılması ve tanımlanması gibi daha ziyade disiplinler arası bazı tartışmalara, anlam arayışına ve ideolojilere katkıda bulunabilir.

Kişilik: Gelişme Halindeki Gerçeklik

Çok klasik bir görüş, kişiliğı durağan, ebediyen değişmez, öznenin “tarihselliğının” şartlarına birazcık bağı bir gerçeklik olarak kabul etmektedir. Bu görüşe göre kişilik, yaşa bağı gelişme, cinsiyete bağı özellikler, tarihî ve sosyal şartların etkisi gibi öznenin tarihsellik şartlarına pek bağı olmayan bir gerçeklik olarak

⁸ Krş.; Pek çok Avrupa ülkesinde gençler üzerinde yapılmış incelemeler, Campiche, R.J. (Ed). (1997), *Cultures Jeunes et Religions and Europe*. Paris: Cerf.

düşünülür. Oysa bugün, kişiliğin biyolojik determinizmi (özellikle mizaca bağlı nitelikler) ve hayatın değişik dönemlerindeki birçok özelliğin izafî kararlılığı yanında, incelemeler aynı zamanda yaşın, cinsiyete bağlı sosyal rollerin ve tarihsosyal şartların bir takım değişimler geçirdiğini veya farklı bir biçimde kişiliği yeniden şekillendirdiğini de göstermektedir⁹. Meselâ yetişkinlik çağına girişte özsaygı ve sorumluluk ruhu, çocukluk veya ergenlik döneminden daha yüksek olurken; olumsuz duygusallık azalmaktadır¹⁰. Bir başka örnek verelim: Özenin, kişilik düzeyinde, “geleneksel” tipik bir takım kadınlık ve erkeklik unsurlarını üstlenme tarzının, cinsiyetle ilgili sosyal rollerin bir işlevi olduğu bilinmektedir¹¹. Nihayet bugün klasik sayılan uzunlamasına bir takım incelemeler, kişilik düzeyinde, 1929 çözümlerinden (crash) önce doğmuş bir “topluluk” (aynı yaşta kişiler grubu) ile bu dönemde doğmuş diğer bir topluluk arasında esaslı bir takım farkların olduğunu göstermiştir¹². Netice itibarıyla, aynı şekilde dinin biçimleri ve dînî ifadeler değiştiğine göre, kişiliğin durağan ve zaman içinde değişen bazı temel özelliklerinden başka, kişilik ve dindarlık bağlarının değişime maruz kaldıkları varsayılabilir. Oysa, din psikolojisinde, ilgili araştırmaların, durağan, kalıcı ve “aslı” bir ilişkiler incelemesi izlenimini oldukça arttırdığını da belirtmek gerekir.

Beş Büyük Faktör (Big Five) Modeli

Beş Büyük Faktör Modeli, son onbeş-yirmi yıl boyunca, kişilik psikolojisinde dikkate değer hızlı bir yayılma gösterdi. Beş büyük faktör bazı biyolojik temellere sahipmiş izlenimi veriyor, bütün bireysel gelişim boyunca nispeten değişmez olduğu ortaya çıkıyor, farklı bir takım kültürlerde karşılaşıyor ve insanların hem kendilerini algılama ve hem başkalarını tarif etme tarzlarına da uygun düşüyor-muş gibi görünüyor. Big Five ile ilgili pek çok araştırmada, çeşitli ülkelerde bireylerin tasviri için kullanılmış yüzlerce sıfatın geniş bir bütünü analiz edilerek beş faktör tekrar bulunmuştur¹³.

Dışadönüklük faktörü (E: “Extraversion”): Sosyal etkileşim, hayata ve ilişkilere dair dinamik ve faal bir yaklaşım ve hizmet ehli olma lehinde bir ilgiyi yansıtmaktadır. **Uyumluluk Faktörü** (A: “Agreeableness”): Bu faktör öteki veya

⁹ Konuyla ilgili geniş bilgi için bk., Caspi, A. & Roberts, B.W. (1999). “Personality continuity and change across the life course”. In L.A. Pervin & O.P. John (Ed.) *Handbook of Personality: Theory and Research* (pp. 300-326). New York Guilford Press.

¹⁰ Caspi ve Roberts, *age*, 1999

¹¹ Gutmann, D. (1987). *Reclaiming Powers: Towards a new psychology of men and women in later life*. New York: Basic Books.

¹² Elder, G. H., Jr. Liker, J.K. & Cross, C.E. (1984). “Parent-Child Behavior in the Great Depression: Life Course and Intergenerational Influences”. In P. B. Baltes & O.G. Brim, Jr. (Eds.), *Life-span Development and Behavior* (vol. 6) pp. 111-159. New York: Academic Press.

¹³ Genel bilgi için bk., John, O.P. & Srivastava, S. (1999). “The Big Five Trait Taxonomy: History, Measurement and Theoretical Perspectives”. In L.A. Pervin & O.P. John (Eds.) *Handbook of Personality: Theory and Research* (pp. 102-138). New York Guilford Press.

diğeri ile ilişkideki pozitif niteliği ifade eder. Diğerkâmlık, başkalarına duygusal anlamda destek olma, düşük veya az bencillik ve kendi üzerine fazla yoğunlaşmama, kısacası başkalarına duyarlı bir ruha (tender-mindedness) bağlı olan her şey gibi bazı özellikleri bünyesinde toplamaktadır. *Sorumluluk* (C: "Conscientiousness", l'Esprit Consciencieux): Düzen ve sorumluluk anlayışını, otokontrolü, metodik ruhu, yetkin olma ve başarıma iradesini yansıtmaktadır. *Duygusal Dengelilik* (N: "Névrosisme"; ES: "Emotional Stability"): Kaygı, duygusal zayıflık ve depresyon gibi çeşitli durumların arkasındaki ortak faktördür. *Tecrübeye Açıklık faktörü* (O: "Openness to Experience", "Ouverture à l'Expérience"): Big Five'in çeşitli araçları içinde en az "belirgin" olanıdır (bazen sadece "Openness"-veya "Intellect" diye isimlenmiştir) ve açık veya aksine kapalı ruhun tipik bir takım özelliklerini, bazen zekâyı ve gayet tabii tecrübeyi genişleten şeye açıklığı (meselâ, muhayyile ve estetik gibi) bir araya toplamaktadır.

Güncel Dindarlık mı, yoksa Din karşıtı Ailevi Eğitim mi?

Kişilik ve din arasındaki bağlarla ilgili olarak, sadece insanların aktüel dindarlıklarını değil, aynı zamanda onların ailevi eğitimlerine göre din lehinde veya aleyhindeki seyirlerini göz önünde bulundurmak gerekir gerekmediği de sorulabilir. Bu ayırım, bugün din psikolojisinde pratik olarak yoktur. Oysa, mesele bir başka şekilde de ortaya konabilir. Meselâ, kişilik düzeyindeki bazı farkların bizzat dindarlığın bir işlevi olup olmadığı ya da din lehinde veya aleyhindeki ailevi eğitimin bir etkisi (muhtemelen ilâve bir etki) yahut da ikisi arasında bir etkileşim yani kendi geleneğine "sadık" kalmak veya değişim (dinin benimsenmesi veya terk edilmesi ile) aramak gibi bir durumun söz konusu olup olmadığı şeklinde de ortaya konabilir. Bilhassa bugün, dîni değerlerle dolu olduğu varsayılan ailesine göre kendi mesâfelerini koyan, geleneksel asî ergen imajından uzak olduğumuz için, problem bizim görüşümüze göre önemlidir. Pek çok genç, hiçbir dîni unsur veya atıf bulunmayan ailelerden gelmektedir ve onlardan bazıları, belli bir çağda dine dönüyorlar ve hattâ bazen vaftiz olmak bile istiyorlar. Azımsanmayacak bir literatür, meselâ hem ebeveynin kendi aralarındaki, hem de ebeveyn ile çocuklar arasındaki ilişkilerin niteliğinin, daha sonraki hayatta da dinin sürdürülmesini önceden haber veren önemli bir faktör olduğunu ortaya koymaktadır. Buna karşılık, ihtida eden kişilerde, çoğu zaman problemlili ebeveyn ilişkisi ve özellikle de baba ile problemlili ilişki veya ilişkisizlik tecrübesi görülmektedir.¹⁴ O zaman mesele:

¹⁴ Hood, R.W., J.R., Spilka, B., Hunsberger, B., & Gorsuch, R. (1996) *The Psychology of Religion: An empirical approach*. New York: Guilford Press; Kirkpatrick, L. A., (1999). "Attachment and Religious Representations and Behavior". In J. Cassidy & P. R. Shaver (Eds.), *Handbook of Attachment: Theory, Research* (pp. 803-822). New York: Guilford Press; Ulmann C., (1989). *The Transformed Self: The Psychology of Religious Conversion*. New York: Plenum Press.

a) Din karşıtı ailelerden gelen ve kendileri de dine ilgisiz kalanların, gayet basit olarak anne ve babalarıyla ilişkilerinin niteliği iyi olduğu için öyle yapıp yapmadıkları...

b) Bu "gelenekten inançsızların" iyi bir ilişkisel niteliğe sahip dine yatkın ailelerden gelen ve "geleneksel olarak" inançlı kişilerden ayrılmalarından ziyade birbirilerine benzeyip benzemediklerini araştırma konusu olarak ileri sürülebilir.

Kişilik ile Dinin Bağları (Big Five Modeli) Belçikalı Gençler Üzerinde Bir İnceleme

Dinî kişilik psikolojisinde araştırmanın yararını ve oturtulması gereken uygun çerçeveyi tasvir ettikten sonra, bu makalenin amacı Katolik gelenekten gelen bazı kurumlarda (üniversite veya lise) öğrenci olan gençler nezdinde frankofon Belçika'da gerçekleştirdiğimiz yakın zamanlardaki bazı incelemelere dayanarak, bu konuda birikmiş bilgiyi nakletmek olacaktır. Okuyucu, özellikle psikolojideki araştırma metodundan çok Fransız Din sosyolojisi çalışmalarına alışmış olan okuyucu, burada aktarılan incelemelerin, giriş kısmında sunulan problematiğin tamamına ne cevap verebildiğini, ne de böyle bir iddiası olmadığını gördüğünde, belki kendini engellenmiş veya tatmin olmamış hissedecektir. Bununla beraber, bu çalışmaların iki gayesi vardı: İlk olarak, kişilik ve din arasındaki bağların genel bir kalıbının (hemen hemen sadece anglo-sakson çevrelerde sürdürülmüş bazı çalışmalara dayanan modelin), aynı şekilde frankofon Belçika'da* doğrulanıp doğrulanmayacağını tespit etmek; ikinci olarak, belki de daha önemlisi, bu problematiğe dair yeni sorular, yeni konular ileri sürmek.

Bu makalenin devamı iki kısımdan oluşturulmuştur. Birinci kısım, çeşitli dinî parametreler ile Big Five terimleriyle tarif edilen kişilik (dışadönüklük, uyumluluk, sorumluluk, duygusal dengelilik ve tecrübeye açıklık faktörlerini içeren kişilik) arasında mevcut olan bağların bir araştırmasını sunmaktadır. Burada ilk kez yayınlanan sonuçlar, daha önceki incelemelerden¹⁵ alınan bazı örneklem ve örneklerden oluşturulmuş belli sayıda denekten elde edilmiştir.* Metodolojik meselelere pek alışık olmayan veya pek ilgi duymayan okuyucu, bu ilk bölüme

* Burada Fransız dilini konuşan Belçikalılar arasında yapılan araştırmalar söz konusudur.

¹⁵ Saroglou, V., (1999). *Humour, Religion et Personnalité: Étude Théorique et empirique de leurs indices réciproques*; Thèse de doctorat non publiée, Université catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve; ---; (2000b). *Religiosity, Religious Fundamentalism and Quest as predictors of humour creation*. Manuscript submitted for publication; Saroglou, V. & Scariot, C. (2000). *Humor Styles Questionnaire: Personality and Educational correlates in Belgian High School and College Students*, Manuscript submitted for publication. Bu çalışmaların özerk bir şekilde burada sunulması üç nedenden kaynaklanıyor: Katılanların toplam sayısı daha büyüktür ve netice olarak da küçük örneklem üzerindeki sonuçlardan daha bütün bir imaja izin veriyor (üstelik de böylece kadın ve erkekler için birbirinden ayrı olarak analizler yapma imkânı da vardır). Bu incelemelerin asıl hedefi Big Five'dan daha başka gerçeklerdi. Bu incelemelerden çıkan yayınların sınırlı alanı, dinî parametreler ile Big Five bağlarına dair sonuçların sunulmasına izin vermemiştir.

şöyle bir göz atıp geçebilir. İkinci kısım, esas olarak bu sonuçların tartışma ve yorumuna ayrılacaktır. Bu bulgulara içine din ile mizah duygusu (nakledilen kullanım, kendiliğinden yaratma ve nüktenin değerlendirilmesi) saldırganlık¹⁶, çocukluk ve yetişkinlik döneminde kapanma ihtiyacı ve bağlanma tarzı¹⁷ arasındaki bağlara dair incelemelerimizin sonuçları da dahil edilmiştir. Big Five'in niteliklerinden biri, bu modelin faktörlerinin kişilik ile ilgili çok geniş bir sahayı ve pek çok özelliği kapsamasıdır.

Nihayet, deneklerimiz konusunda okuyucunun da fark edeceği gibi, ortalama olarak dine az ilgi duyan ve hayatlarında dinin pek önemi yok gibi görünen denek grupları söz konusudur. Birden bire burada daha özel hale gelen hadise, meselâ, dîni hayata bağlılığa veya kendi dîni hayatları hakkında yetişkin kişilerin açık tercihlerine ortak olan, özgül kişilik özelliklerinin hangileri olduğunu bilme meselesi değildir. Mesele daha ziyade, dünyevîleşmiş bir toplumda dîni olana karşı belirgin bir ilgisizlik gösteren bugünkü gençler arasında, dine ve maneviyata açık olanlarını ve ilgi duyanlarını kişilik düzeyinde niteleyen şey üzerinde toplanmaktadır.

Metot

Denekler

Bu araştırmaya toplam 295 denek (107 erkek-188 kız) dahil edilmiştir. Bunların 179'u Louvain Katolik Üniversitesi Psikoloji bölümünde, ve 125'i ise Katolik gelenekten bazı orta öğretim kurumlarının son sınıflarındaki öğrenciler idi.

Ölçme Araçları

1. Genel olarak dindarlığı ölçmek için üç sorudan oluşan bir gösterge kullandık. Bu üç soru a) Tanrının önemi, b) Kişisel hayatta dinin önemi, c) ibâdet sıklığı üzerinde toplanıyordu. Denekler cevaplarını 7 puanlık bir ölçek üzerinde işaretlediler. Bu üç ifade kendi aralarında kuvvetli ilişki içindedir^{*}; ibadetle ilgili ifadenin girişi, Janssen'in çalışmalarından esinlenmiştir. Janssen'in çalışmaları Hollanda'daki bazı gençlerin, terimin geleneksel anlamında mümin olmasalar bile, kendi hayat seyirlerini ayarlama ve iç-gözlem vasıtası olarak ibâdete bağ vurduklarını telkin etmektedir¹⁸. Bu gösterge, çeşitli incelemelerimizin her

¹⁶ Metot hakkında geniş bilgi için bk., Clerboux, S. (2000). *L'Humour comme Alternative à l'Agressivité, Mémoire de licence en psychologie non publié*, Université catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve.

¹⁷ Saroglou, V. (2000a). *Beyond Dogmatism: Need for closure as related to religion and moderating effect of attachment styles*. Manuscript submitted for publication.

* Allah'a atfedilen önem ile "dinin hayattaki önemi" ve "ibâdetle katılma sıklığı" arasında ilişki $r = .77$ et .78, diğer taraftan, dinin hayattaki önemi ile ibâdet sıklığı arasında ilişki $r = .63$ düzeyindedir.

¹⁸ Janssen ve Hutsebaut; "La structure et les variétés de prière: une étude empirique parmi des jeunes Néerlandais et Flamands", *Realigion et Développement humain*, (sous la direction) Vassilis Saroglou & Dirk Hutsebaut. L'Harmattan, Paris, 2001, pp. 223-237.

örnekleminde kullanılmıştır. Aşağıdaki diğer dînî parametre ölçüleriyle durum böyle değildi.

2. Daha sonra çalışmalarımızda kişisel hayatta maneviyatın (spiritualité) önemine dair husûsî bir soru ekledik. Bu soruyu öncekilerle aynı format içinde fakat bağımsız soru olarak muhafaza ettik. Bu durum sadece bazı teorik sebeplerle (alttaki gizli iki gerçekliğin benzersizliği, yani dindarlığa ve maneviyata açıklık) değil, ampirik bazı sebeplerle de doğrulanıyordu: Bu ifadenin dindarlıkla ilgili diğer sorularla korelasyonları, yukarıda zikredilen interkorelasyonlara (iç-bağıntılara) kıyasla oldukça zayıf idi. Bir tek ifadeden oluşan bazı ölçekler, elbette ihtiyatla karşılanmalıdır ama pek çok çalışma göstermektedir ki, din sahasında, böylesi basit sorular, şahsî dinin geçerli bir takım değerlendiricileri ve din dışı başka gerçekliklerin iyi birer ön işâretidir¹⁹.

3. Altemeyer ve Hunsberger'in "Dînî Fundamentalizm" Ölçeği, aynı şekilde uygulandı (Fransızca tercümesiyle). Deneklerin kendine uygun bulma veya bulmama derecelerini (6 puan üzerinden) işâretledikleri bu ölçek, 20 ifadeden oluşturulmuş ve iyi bir güvenilirlik göstermiştir²⁰. Ölçek aşağıdaki hususlarla belirginleşen bir dindarlığı ölçüyor. Bu dindarlık:

a) Tanrı ve insanlık hakkında esas ve temel hakikati ihtivâ eden bir öğretile ve fikirler bütününe inanç,

b) Geçmişin uygulamalarına göre bu hakikati takip etme zorunluluğuna inanç,

c) Başkalarına kıyasla kendi dininin üstünlüğüne inanç,

d) Şeytan figürünün yazıya dayalı (littérale) bir algısı ile belirginleşiyor²⁰

Bize öyle geliyor ki, bu ölçek, ifadelerin tasvirine dayanarak, terimin tarihi ve gerçek anlamında bir "fundamentalizm" ölçeği olmaktan çok kendi îmanının tarihî rölativizm eksikliği ile belirginleşen, kapalı bir dindarlığı, bir anti-modernizmi ve hayatın diğer gerçekliklerine nazaran mutlak bir imanı ölçüyor²¹. Ölçek bilhassa bu bakış açısından, bugünün sekülerleşmiş toplumunu temsil

¹⁹ Krş., Gorsuch, R.L., ve McFarland, S.G. (1972). "Single vs. multiple-item scales for measuring religious values", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 11, 53-64.; Schwartz, S.H. & Huismans, S. (1995). "Value Priorities and Religiosity in four Western Religions", *Social Psychology Quarterly*, 58, 88-107.

Orijinal versiyonuyla yapılan incelemelerde iç tutarlık katsayısı $\alpha = .85$ iken, bizim Fransızca versiyonunda bu katsayı $\alpha = .78$ 'dir.

²⁰ Krş., Altemeyer, B., & Hunsberger, B. (1992). "Authoritarianism, Religious Fundamentalism, Quest and Prejudice", *International Journal for the Psychology of Religion*, 2, 113-133.

²¹ Ayrıntılı bir tartışma için bk., Saroglou, V. (1999). *Humour, Religion et Personnalité: Étude Théorique et empirique de leurs indices réciproques*; Thèse de doctorat non publiée, Université catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve.

eden bir üniversite öğrenci popülasyonunda uygulandığında, bu ölçeğin yüksek puanları, daha ziyade geleneksel, katı ve “temele ait-kökten” bir imanı yansıtmaktadır²². Bizim incelememizde, bu ölçek dindarlık ile güçlü ve anlamlı [$r(87) = .50, p < .001$] ilişki içinde idi. Fakat maneviyat ile bağlantılı olmadığı yani düşük düzeyde [$r(87) = .15$ anlamsız] bir ilişki içinde olduğu görülmüştür.

4. Ailevî geleneğe göre (din lehinde veya aleyhinde) tutumu (devamlılık veya değiştirme) ölçek için kategorik bir değişken ekledik. Denekler, dört tasvir-den kendilerine en uygun düşeni seçmek zorundaydı: Siz kendinizi daha çok:

- a) Anne babasının geleneğinden çok uzaklaşmış bir kişi,
- b) Anne ve babasının dinine oldukça yakın kalmış bir kişi,
- c) Ailevî dinsizliğe (dindarlık yokluğu) rağmen dinle ilgilenmiş bir kişi,

d) Ailevî dinsizliğe (dindarlık yokluğu) oldukça yakın kalmış bir kişi olarak mı görüyorsunuz? Bu ölçek, çalışmalarımızda ilk başta devreye sokulmamıştı. Bununla beraber, örneklemin tamamı üzerinde (295 kişi) dîni hayat seyrinin bazı analizlerini yapabildik. Gerçekten, incelemelerimizin hemen başında, deneklerin ailede aldıkları dîni eğitimin seviyesine dair bir soru eklemiştik (“hiç” seçeneğinden “çok” seçeneğine doğru; 1-5 puan arasında değişen bir devamlılık çizgisi üzerinde cevaplama). Daha sonra, cevapları ikiye ayırarak (1-2 puan: dîni eğitim yok, 3-5 puan: dîni eğitim) ve bu çift kutupluluğun göstergesini dindarlık ölçeği üzerinde yüksek ve düşük puanlar örtüştürerek (değişkenin ikiye bölünmesi yoluyla), yukarıda tarif edilenlere tekabül eden dört grup meydana getirdik. Stratejimizin geçerli olduğu ortaya çıktı: Birinci metottan çıkan dört grup (kategori seçimi), her ikili karşılaştırmada “dindarlık” ve “dîni eğitim” değişkenleri üzerinde farklı idi ve farklar her defasında beklenen yönde gidiyordu.

5. Beş kişilik faktörü ölçeği olarak, Vandenas-Hopler, de Maere ve Pierart²³ tarafından geliştirilen ölçeğin Fransızca versiyonunu kullandık. Bu ölçme aracı, beş faktöre tekabül eden bazı sıfatlar ile -her biri çift kutuplu 5 altölçekten oluşan grup halinde- çift kutuplu 25 ölçek içeriyor. Ölçek, kendi kendini değerlendirme için kullanıldığı gibi, çiftlerle değerlendirme (9 basamaklı ölçek) için de kullanılabilir. Beş faktör yapısı, bir dizi araştırmada Vandenas-Hopler ve arkadaşları tarafından açık bir biçimde doğrulandı. Teorik açıdan

²² Kâtolik fundamentalizmi için bk., Lathulière, L. (1995). *Le Fundamentalisme Catholique: Signification et Ecclésiologie*, Paris: Cerf.

* Daha sonra sunum kolaylığı bakımından bu kategorileri şöyle isimlendirdik: a) “Sekülerleşmişler”, b) “Geleneksel olarak inançlı olanlar”, c) “Dine dönüş yapanlar”, d) “Geleneksel olarak inançsız olanlar”

²³ Vandenas-Hopler, C., de Maere, A. & Pierart, A. (1995). “Bipolar rating scales based on the Five Factor Model used by French speaking mothers and teachers”. In I. Marvielde (Chair), *Psychological assesment of children within the Five-Factor Model*. Symposium conducted at the Third European Conference on Psychological Assesment, Trier, Germany.

ölçek, kısaltılmış beş faktör ölçeği olarak, kişiliğin bütün özelliklerini kapsamıyor. Bugün Big Five araştırmasında hakim olan -NEO-PI-R gibi- fakat kapsamlı bir ölçek olan (249 item) soru envanterinde temsil edilmiş bulunan bütün kişilik vasıfları bu kısaltılmış ölçekte yer almamaktadır.

Tasvirî Sonuçlar

Bilhassa Katolik gelenekten bazı kuruluşlarda kayıtlı bulunan öğrencilerin söz konusu edildiği düşünülürse, deneklerimizin dînî göstergelerdeki puanları genelde oldukça düşüktü. Meselâ deneklerin % 61,4'ü ve % 69,5'i Tanrı ve dinin onların hayatında önemi olmadığını veya az önemli olduğunu (1-3 puanlar) düşünüyorlardı ve sadece % 14,7'si ve %10'u bu iki gerçekliğin hayatlarında oldukça önemli veya çok önemli olduğunu (6-7 puan) düşünüyordu. Muhtemelen kendi kişisel hayatında dinin ya da Tanrı'nın önemini değerlendirmek, basitçe inançlı olduğunu söylemek veyahut da "Bizi aşkınlaştıran tabiatüstü bir güce veya Tanrı'ya inanıyor musunuz?" türünde bazı sorulara cevap vermekten daha başka bir şeydir. Bununla birlikte iki noktayı ilâve etmek bize ilginç geliyor. İlk olarak, kendi hayatında önemli bir şey olarak maneviyatın kabulü oldukça farklı gibi geliyor: Katılanların sadece %32,6'sı bunu önemsiz ya da az önemli (1-3 puan) buluyordu. Halbuki, %34'ü bunu oldukça veya çok önemli (6-7 puan) görüyordu. İkinci planda ise ibâdet/dua sıklığı Tanrı veya din karşısındaki tutumun basit bir yansıması olmuyormuş gibi geliyor: Bununla birlikte hayatlarında Tanrı'nın önemli olmadığını (1-2 puan) belirtenlerin %10,5'i bazen veya zaman zaman ibâdet/dua ettiklerini söylüyorlardı; dini önemsiz bulanlarda ise bu oran hemen hemen iki katına çıkıyor (%18,6). Bu veriler, Janssen'in yukarıda zikredilen çalışmalarıyla aynı çizgide gibi görünüyor. Janssen'in çalışmaları gençlerin, din karşısında açık bir ilgisizliğe rağmen, dua tecrübesine sahip olabildiklerini göstermektedir. Bu tecrübe, zorunlu olarak, artık kendisiyle ilişkiye girilen tabiatüstü varlık için bir iletişim ve talep olarak anlaşılacak zorunda değildir. Üstelik, bizim deneklerimiz için bu terimin muhtemel doğru anlamlandırma meselesinden bağımsız olarak maneviyatın zâhiri değerlendirmesi, klasik dinin dışında (belki ona ters olarak), gençlerin büyük bir çoğunluğunun bu terimin bütün olarak göndermede bulunduğu şey tarafından cezbedildiği olgusunun bir göstergesiymiş gibi gelmektedir.²⁴

²⁴ Teorik ve ampirik geniş literatür arasında, öyle geliyor ki; bugün "maneviyat-spiritualite" terimi insanın kendini bireyden daha geniş bir şeyle bağlanmış hissetme eğilimi ("connectedness" ve "transcendence") her canlı varlığa ve genel olarak hayata nazaran birleştirici-evrenselci bir tavır ("universality") üzerinde vurgu yaparken, aynı zamanda anlam arayışı ve bir kutsal arasındaki uyuma üzerinde de bir "vurgu" yapmaktadır. Maneviyat açık biçimde dinden farklı olarak algılandığı zaman, örgütlenmiş din ile kişisel maneviyat arasında bir kutuplanma bulunuyor. (Krş., Piedmont, *age* 1997; Saraglou, *age*, (2000); Zinnbauer, Pagament ve Scott, *age* (1999).

Tablo 1: Ailevi Gelenek ile Devamlılık veya Kopukluklarına Göre Deneklerin Oranları

	Laik Sekülerleşmiş (1)	Gelenekten İnançlı (2)	Dine dönmüş (Mühtedi) (3)	Gelenekten İnançsız (4)	Toplam
Erkek	42 (39,3)	38 (35,5)	4 (3,7)	23 (21,5)	107
Kadın	58 (30,9)	83 (44,1)	10 (5,3)	37 (19,7)	188
Toplam	100 (33,9)	121 (41,0)	14 (4,7)	60 (19,7)	295

Sonuç olarak ailevi dindarlığa/dinden uzaklığa göre dininde devamlılık-kopukluk ile ilgili olarak, Tablo 1'in de gösterdiği gibi, din karşıtı ailelerden gelen pek az kişi, din ile ilgilenmiş gibi görünüyor ("Dine dönenler" sütununa bakınız). Dindar olmayan bir ailede büyüdüğünü söyleyenlerin oranı nispeten düşük kalıyor.

Big Five Çift Kutuplu Ölçeklerin Faktör Analizi

Kullandığımız Fransızca soru listesindeki beş faktörün faktöriyel yapısı, başlangıçta anneleri tarafından çocukların tasvirlerinden hareketle yapılmıştı²⁵. O halde biz burada beş faktör yapısının, kendilerini değerlendiren üniversite öğrencilerinde doğrulanıp doğrulanmadığını inceledik. Faktör analizi, ortogonal rotasyona göre, yedi faktör ortaya çıkardı. Bu faktörlerden 3 tanesi orijinal olarak geçerli olanlara tamamen uyuyordu fakat diğer iki faktörün her biri ikiye bölünmüştü*. Uyumluluk faktörü, ilki "sıcak kanlı olma"^{***} ve ikincisi "diğerkâmlık"^{****} diyebileceğimiz birer alt faktörle temsil edilmiştir.

Tecrübeye açıklık, "yaratıcılık-zekâ" ve "açık ruhluluk" şeklinde ikiye bölündü*. Beş faktörün doğrulayıcı bir analizi, beş değişkenin dördü ile benzer doygunluklar sunan ölçeğin normatif yapısı ile mükemmel bir uygunluk sağladı.** Açıklanan toplam varyans, 7 faktör modeli için %66,9 ve 5 faktör modeli için

²⁵ Vandenas-Holper ve diğerleri, (1995). "Bipolar rating scales based on the Five-Factor Model used by French-speaking mothers and teachers." In I. Mervielde (Chair), "Psychological assessment of children within the Five-Factor Model". Symposium conducted at the Third European Conference on Psychological Assessment, Trier, Germany.

* Söz konusu üç faktörün (E = Dışadönüklük; C = Sorumluluk; N = Duygusal Dengelilik) faktör doygunlukları .79-.73, .81-.68, .78-.53 olarak tespit edilmiştir.

** Bu faktörlerin ölçek içi doygunlukları: .79-.67'dir. Birinci alt faktöre giren itemler şunlardır: mesafeli/sevimli, soğuk/sıcak, kaba/kibar.

*** İkinci alt faktöre girenler sıfatlar şunlardır: Sırasıyla doygunluk derecesi .83-.69 olan ifadeler: "sahiplenici/cömert, bencil/diğerkâm" şeklindedir.

* Faktör doygunlukları: .91, .87, .37; yaratıcılık-zekâ alt faktörünü oluşturan ifadeler: "tahayyülsüz/mucit, düşüncesiz/yaratıcı, düşük zekalı/zeki" şeklindedir. Açık ruhluluk alt faktörü ise, "kapalı ruhluluk/her şeyle ilgilenen, ilgi duymayan/meraklı" sıfatlarından oluşmaktadır.

** "Düşük zekalı/zeki" ifadesi hariç.

%58,2 idi. Ruh açıklığı (daha doğru olarak bilişsel, zihnî açıklık) ile yaratıcılık (ve muhayyileye açıklık) arasındaki teorik ayırım, kişilik ile din arasındaki bağların incelenmesi için oldukça önemli görüldüğüne göre²⁶ -"diğerkâmlık" ve "sıcak kanlı olma" arasındaki ayırım için de aynı şey söylenebilir-, sadece beş faktör değil; aynı zamanda faktör analizinin ortaya çıkardığı yönleri ilâve ederek (açıkça problemlili olan "düşük zekalı/zeki" ifadesini dahil etmeksizin) sonuçların analizini daha uygun bulduk.

Cinsiyete Bağlı Farklar

Cinsiyete bağlı farklar ortaya çıktı ve bu literatür ile uygunluk arzetti. Kadınlar dindarlık ve maneviyatta erkeklerden daha yüksek puan ortalamalarına sahip oluyordu²⁷. Tablo 1'de de görüldüğü üzere kadınlar erkeklere göre aile dinini terk etmeye daha az eğilim gösterirken; aynı zamanda dine yakın kalmak için erkeklerden daha fazla eğilim taşıyorlar. Cinsiyete bağlı bir eğilim, farklı ölçme türleri ve farklı dindarlık parametreleri içinde sistemattir²⁸. Bu fenomenin sosyolojik ve psikolojik bir çok yorumları mevcuttur. Bu yorumlardan biri, fenomeni kişilik psikolojisi ışığında açıklamaya çalışıyor: Başkalarına ihtimam göstermek, sevimli olmak, pek saldırgan olmamak, ferdiyetçi performanstan çok ilişkisel olana öncelik vermek gibi geleneksel olarak kadına has kabul edilmiş bazı özellikler, din ile ilişki ve yakınlık içindedir.

Araştırmaya katılan kızlar, kişiliğin bazı yönlerinde erkeklerden farklı idiler: Daha uyumlu $t=3,35$, $p<.001$ (aynı zamanda daha diğerkâm ve daha sıcak), daha sorumlu, $t=4,59$, $p<.001$ fakat duygusal bakımdan daha az dengeli, $t= -2,61$, $p<.01$. Nihayet kızlar "yaratıcı, hayalci" alt-faktöründe daha yüksek skorlara sahipti ($t=2,45$, $p=.02$). Bu farklar, kadın ve erkeklerin kişiliğine ait karşılaştırmalı incelemelerin ortaya çıkardığı sonuçlar ile uyum halindedir: Kendilik değeri ve olumlu heyecanlılık gibi bazı özellikler lehine erkeklerin çok az bir üstünlüğü ve bir ince ruhluluk ("tender-mindness") yansıtan bazı özellikler lehine kadına ait üstünlük mevcuttur²⁹.

Kızlar hem erkeklerden daha dindar, hem de kişiliğin bazı yönlerinde daha farklı oldukları için, kızlar ve erkekler için ayrı olarak bazı analizler yaptık. Bu durum, din ve kişilik arasındaki bağ üzerinde cinsiyetin etkisini kontrol etme

²⁶ Krş., Saroglou, V. ve Jaspard, J.-M. (2000). "Personality and religion: From Eysenck's taxonomy to the Five-Factor Model." *Archiv für Religionspsychologie*, 23, 41-70.

²⁷ Analiz sonuçlarına göre ($t(293) = 2,38$, $2,46$, $p = .02$) anlamlı ilişki bulunmuştur.

²⁸ Geniş bilgi için bk., Francis, L. J. (1997). "The Psychology of Gender Differences in Religion: A review of Empirical Research", *Religion*, 27, 81-96.

²⁹ Feingold, A. (1994). "Gender Differences in Personality: A meta-analysis" *Psychological Bulletin*, 116, 429-456. Ayrıca bk., Lippa, R. (1995). "Gender-related Individual Differences and Psychological Adjustment in term of the Big five and circumplex models", *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 1184-1202.

imkânı vermektedir. Meselâ, cinsler arasında ayırım yapmaksızın, bütün denek grubunda, din ile ince ruhluluk arasında pozitif bir bağ bulunursa; bu bağ kadınların hem dindarlıkta, hem de ince ruhlulukta yüksek puanlara sahip oldukları gerçeğinin bir sonucu olabilir.

Din ve Kişilik Arasındaki Bağlarla İlgili Sonuçlar

Dindarlık ile Big Five arasındaki bağlarla ilgili sonuçlar, istatistik terimler halinde erkekler ve kızlar için ayrı bağıntılar, Tablo 2’de sunulmuştur. Çıkan sonuca göre, erkeklerde dindarlık ölçülerinin biri veya diğeri sorumluluk (dindarlık ve RF/dînî fundamentalizm göstergesi) ve uyumluluk ile (maneviyat uyumluluk faktörü ve RF/dînî fundamentalizm “diğerkâmlık” veçhesi) aralarında pozitif ilişki bulunurken; tecrübeye açıklık (dindarlık göstergesi) arasında negatif ilişki bulunmaktadır. Bu durum ise, “ruhsal açıklık” yönü (dindarlık ve maneviyat) ile negatif bir ilişki ile izah edilirken; “yaratıcılık-muhayyile” yönü (dindarlık ölçeklerinin hiçbirisi) ile açıklanmıyordu. Kızlarda, ilişkiler ağı oldukça farklı idi. Dindarlık, duygusal dengelilik (dindarlık ve dînî köktencilik) ile bağlantılı idi fakat pratik olarak uyumluluk ile bağlantı yoktu*. Oysa ki tecrübeye açıklık, maneviyatla pozitif olarak ilişkili bulundu. Bu bağ, temel olarak “yaratıcılık-muhayyile” yönünün etkisini yansıtıyordu.

Tablo 2: Dindarlık Ölçüleri ile Kişilik Faktörleri (Big Five) Arasındaki İlişkiler (Korelasyonlar)

ERKEKLER	E	C	ES	A			O		
				w	a		o	f	
Dindarlık (n=107)	.01	.16*	-.14	.07	.07	.13	-.16*	-.24**	-.08
Fundam (n=68)	.16	.26**	.04	.05	.05	.21**	-.05	-.08	.00
Maneviyat (n=54)	-.09	.07	-.15	.17	.17	.17	-.07	-.20+	.02
KIZLAR									
Dindarlık (n=188)	.09	-.02	.22**	-.01	.07	-.10	.04	.01	.04
Fundam (n=136)	.02	.02	.25**	.01	.05	-.05	-.08	-.07	-.04
Maneviyat (n=123)	.05	-.07	.07	.04	.16*	-.10	.18*	.09	.16*

E=Dışa Dönüklük; C=Sorumluluk; ES= Duygusal Dengelilik; A=Uyumluluk, ince ruhluluk; O= Tecrübeye Açıklık; w= Sıcak kanlı olma (warmth); a= diğerkâmlık; o=ruh açıklığı; f= yaratıcılık-düşlem (fantasy); Fundam (RF) = Dînî köktencilik

*p<.05 **p<.01 +p<.10 (two-tailed)

* Krş., Tablo 2: Tek olumlu ilişki Maneviyat ile “sıcak kanlı olma” arasında bulunmaktadır.

Tablo 3: Aile Dindarlığına/Dinsizliğine Devam Etmeye Göre Kızların Kişiliğinde Farklar.

Kişilik	1 (n=58) M (SD)	2 (n=83) M (SD)	4 (n=37) M (SD)	F	t-test
Dışadönüklük	27.07 (7.37)	30.10 (7.31)	29.76 (8.32)	2.02	2 > 1*
Sorumluluk	31.97 (7.43)	32.31 (6.14)	30.81 (7.40)	0.62	
Duygusal Dengelilik	21.45 (7.32)	23.76 (6.50)	18.43 (8.23)	7.26***	2 > 1*, 2 > 4**, 1 > 4+
Uyumluluk	33.52 (5.99)	34.81 (4.50)	33.84 (4.93)	1.19	
Sıcak kanlı olma	20.52 (3.83)	22.12 (2.71)	21.32 (3.16)	4.34**	2 > 1**
Diğerkâmlık	13.00 (2.92)	12.69 (2.78)	12.51 (2.64)	0.38	
Tecrübeye Açıklık	33.02 (5.99)	34.61 (4.50)	35.22 (4.74)	2.43	2 > 1+, 4 > 1*
Ruh açıklığı	14.47 (2.69)	14.52 (2.48)	14.35 (2.53)	0.06	
Yaratıcılık-muhayyile	11.71 (3.40)	13.14 (3.09)	14.00 (3.27)	6.33**	2 > 1**, 4 > 1**

Not: 1= Dini terk edenler; 2= Dinini koruyanlar; 4= Ailevi dinsizliği sürdürenler
*p<.05; **p<.01; ***<.001; +p<.10 (two-tailed)

Aile geleneğine göre (din lehinde veya aleyhinde) farklı yörüngeler ile kişilik arasındaki bağlara gelince, yeniden kızlar ve erkekler için ayrı olarak, aşağıdaki üç grup arasında bazı karşılaştırmalar yapılmıştı: Dini terk edenler, laikler (1); ailevî bir dindarlığa bağlı kalanlar, “geleneksel olarak inançlılar” (2) ve ailevî din karşıtlığını/dinsizliği muhafaza edenler, “geleneksel olarak inançsızlar” (4), Mühtedi grubu (3), sayı itibarıyla çok az olduğu için dikkate alınmıyordu. (erkeklerde 4 kızlarda 19 kişi).

Erkeklerde, ANOVA ve çoklu karşılaştırmalar üç grup arasında kişilik için mânidar farklar göstermemiştir. Bu sonuç, yukarıda bulunan korelasyonların tamamen dindarlığın fonksiyonu olduğunu, fakat “kabul edilmiş olan şey” göre yörüngenin fonksiyonu olmadığını telkin etmektedir. Buna karşılık, Tablo 3’te ayrıntısıyla verildiği gibi, kızlarda pek çok farklar gözlenmiştir. Dine bağlı kalan kızlar ile dini terk eden kızlar arasında anlamlı bir mesafe ortaya çıkıyordu. Birinciler açık biçimde daha dışadönük, duygusal açıdan daha istikrarlı, daha sıcak ve tecrübeye daha açık (yaratıcılık-hayal gücü) idiler. Son faktörde “laik” kızlar, diğer grup (“geleneksel olarak inançsız”) ile karşılaştırmada da, en düşük puanları alıyordu. Buna karşın, ailevî dinsizliğe “sadık” kalmış olan kızlar, dışadönüklük, uyumluluk veya açıklık faktörlerinde, dine “sadık” kalmış olan kızlardan gerçekten farklı olmuyorlardı. Bununla beraber, prensip olarak, eğer onlar hem ailevî dîni inancını sürdüren kızlar, hem de dîni eğitim almış ve daha sonra

dine ilgisizleşen kızlarla karşılaştırılırsa, ailevî inançsızlığı sürdürenlerin belirgin özelliği çok düşük bir duygusal dengelilik (başka bir deyişle yüksek bir nevrozizm) oluyor gibi görünüyor.

Tartışma

(Ortaklaşa diğer tartışma sonuçlarını da katarak)

Bir taraftan kişilik ile genel olarak dindarlık veya diğer taraftan husûsî dînî parametreler arasında, elbette mütevâzî ama açık bir takım bağlar var gibi geliyor. Üstelik, bu bağlar cinsiyete göre oldukça farklı görünüyor.

Bizim çalışmamızın gençlerinde dindarlık, bir sorumlu ruh (sorumluluk) ile beraber bulunmaktadır. Ayrıca da (paralel biçimde de olabilir) dindarlık onları daha da az bir ruhsal açıklığa eğilimli kılarken; zorunlu olarak yaratıcılığa ve muhayyileye daha az bir açıklığa hazır hale getirmiyor. Daha büyük bir uyumluluk ve özellikle diğerkâmlığa doğru belli bir temayül de yine dine bağlı olarak tezâhür etmektedir. Nihayet, bu ilişkiler sırf halihazır dindarlığa göre oluyormuş gibi görünmektedir. Bu ilişkiler, ailevî dînî eğitimle ilgili yörünge (devamlılık veya kopukluk) tarafından hafifletilmiş değildirlere.

Kızlarda, dindarlık nadiren duygusal dengeliliğe tekabül etmektedir. Dînî eğitim yokluğunun yüksek bir nevrozizm ile uygunluk içinde olduğu da ortaya çıkmıştır: Dine uzak ailelerden gelen dindar-olmayan kızlar, sadece dindarlar değil; ailevî din eğitimi almış fakat bugün onunla ilgilenmeyen kızlarla karşılaştırdıkları zaman da, duygusal bakımdan daha az dengeli oluyorlardı. Üstelik de, maneviyata atfedilen önem (ama dindarlığa atfedilen önem değil); sıcak kanlı, tecrübeye açık ve özellikle yaratıcılığa ve hayal kurmaya açık olma eğilimiyle beraber bulunmaktadır. Nihayet dînî yörünge, bu kişilik özelliklerinin açıklayıcı faktörü olarak dindarlığa eklenebiliyor gibi görünmektedir: Genel olarak "geleekten inançsız" kızlar "geleekten inançlılar" ile "dünyevileşmişler/laikler" arasında ortada bir yerde bulunuyorlardı ve "inançsız kızlar" ortalama olarak daha "sıcak kanlı, yaratıcılığa ve hayal etmeye" daha açık idiler. Hattâ dinden uzaklaşmış olanlardan daha "dışadönük" idiler.

Dışa Dönüklük (Extraversion)

Geçmiş bazı teorik çalışmaların ileri sürdüklerinin aksine, din içe-dönüklüğe bağlı olmayacakmış gibi geliyor. Hattâ geçmişte bile bazen durum buydu³⁰, bugün anlamlı bazı sonuçlar sunan birkaç incelemede -Anglo-sakson ülkelerinde- din daha fazla dışadönüklük müjdeliyor³¹. Aynı zamanda dışa dönüklüğün günümüz-

³⁰ Francis, L. J. (1992). "Religion, Neuroticism and Psychotism", in J. F. Schumaker (Ed.), *Religion and Mental Health* (pp. 149-160), New York: Oxford University Press.

³¹ Vasilis Saroglou'nun bu konuyla ilgili çalışması baskı aşamasında olup yakında yayımlanacaktır. Ayrıca bk., Saroglou, V. & Jaspard, J.-M. (2000). "Personality and religion: From Eysenck's taxonomy to the Five-Factor Model." *Archiv für Religionspsychologie*, 23, 41-70.

deki kavramsallaştırılmasındaki bir değişimi de belirtelim: Eğer, geçmişte, dışa dönük kişiler, “ilticâî/tepesel, düşüncelilikten uzak, tedbirsiz, pek güvenilir” olarak kabul edilmiş idiyeler, bugün genellikle toplum tarafından olduğu kadar psikoloji tarafından da, dışadönük kişiler “uyumlu/toplumcul, gruba açık, dinamik ve daha ziyade iyi-intibak etmiş ve etkili/yararlı” kimseler olarak görülüyorlar³². Bununla beraber, mevcut incelemede dindarlık, dışadönüklük ile ilişkili değildi. (“geleneksel olarak inançlı” kızlar ile “dünyevîleşmiş/laikleşmiş” kızlar arasındaki karşılaştırma hariç). Açıklayıcı iki hipotez ileri sürebiliriz.

İlkin, Belçika gibi bazı Avrupa ülkelerinde, nakledilen dışadönüklük yüzdesinin, bazı Anglo-sakson memleketlerde, özellikle ABD ve Kanada’da gözlenen orandan ortalama olarak daha düşük olması muhtemeldir. Meselâ biz, Belçikalıların (Almanlar gibi) kendini değerlendirme ölçeklerinde mizah yönünden yüksek puanlar nakletmeye Amerikalılar ve Kanadalılar’dan daha az eğilimli olduklarını tespit ettik.

İkinci olarak, Belçikalı gençlerde, Amerika, İngiliz veya Kanadalı gençlerden farklı olarak, dindarlığa veya günümüzdeki bazı dînî ifade biçimlerine açıklığın, zorunlu olarak daha geniş bir dışa dönüklüğe bağlı olmaması da mümkündür.

Duygusal Dengelilik

Dine nevrotik ve -özellikle nevrotik-obsesyonel- bir görünüm yükleyen Froydçu teorilere gönderme ile inanılabilecek olan şeyin tersine, dindarlık duygusal dengelilik ile bağlantılı olacakmış gibi geliyor. Üstelik de, siyasî ve iktisadî bilimlerde okuyan 150 öğrenci ve psikolojide okuyan 87 öğrenciyi kapsayan araştırmalarımızdan bir diğeri, daha dindar olanların güvensizlikten çok güven ve emniyetle belirlenmiş, samimî insanlara ilişkisel bir bağlılık tarzı gösterme eğiliminde olduklarını ortaya çıkardı. Baba ile ilişki için de aynı gözlemi yaptık³³. Genel bir tarzda, aynı şekilde diğer bazı incelemelerde de, bugün dindarlık huzura (öznel), az çöküntü ve kaygıya uygun oluyor. Bununla beraber bu pozitif ilişki, birtakım kendini değerlendirme ölçeklerine dayanmaktadır. Fakat aynı zamanda dinle bağlantılı bazı objektif sağlık göstergeleri de mevcuttur³⁴. Kezâ bir telâfiye dair hipotez de yabana atılmamalıdır. Uzunlamasına incelemeler mevcut değil, ama aynı zamanda başlangıçta kaygı ve nevrotizm ile belirginleşmiş birtakım özellikler ile bazı kişilerin, dinde duygusal dengeliliği pekiştiren bazı mekanizmaları bulabilmeleri de mümkündür. Eğer durum böyleyse, duygusal dengeli-

³² Watson, D. & Clark, L. A. (1997). “Extraversion and its positive emotional core.” In R. Hogan, J. Johnson & S. Briggs (Eds.) *Handbook of Personality Psychology* (pp. 767-793), New York: Academic Press.

³³ Saroglou, V. (2000a). *Beyond dogmatism: Need for closure as related to religion and moderating effect of attachment styles*. Manuscript submitted for publication

³⁴ Koenig, H.G. (ed) (1998). *Handbook of Religion and Mental Health*. New York :Academic Press.

likle ilgili sonuçlarımızın kızlarla sınırlandırdığı olgu, aynı tarzda yorumlanabilir. Kızlar, ortalama olarak nevrotizimde erkeklerden daha yüksek oldukları için, daha da dindardırlar. O halde din, duygusal dengeliliğin bir pekiştirme mekanizmasını teşkil edebilir. Dinden uzaklaşmış olan kızlar ve daha önemli biçimde, dine ilgisiz ailelerde büyümüş olanlar duygusal dengelilikte daha düşük puanlara sahiptirler. Avusturalya'da âyine giden 5000 yetişkin kişi üzerinde yapılan bir araştırmada, sekiz yıl sonra âyine gitmeyi bırakmış olanların nevrotizimde daha yüksek puanlar ortaya koyduklarını da hatırlatalım³⁵.

Uyumluluk

Başkalarıyla ilişkinin olumlu, sıcak ve diğerkâm niteliği, gençler de dahil olmak üzere, din ile en düzenli biçimde ilişkilidir ve bu durum Big Five'in uyumluluk hafif psikotizm (=soğuk, mesafeli olmama, dostça olma), ihtiyaç halinde başkalarına yardım etme eğilimi³⁶ ve iyi niyetlilik değerine verilen önem³⁷ gibi bir kavramlar ve ölçekler çeşitliliği içinde de görülmektedir. Bununla beraber genelde, bu bağ çok yüksek değildir (bütün dinlerdeki sevgi, hoşgörü ve kardeşlik mesajının bir etkisini ilke olarak öne sürmekle bu beklenebilirdi): Meselâ, Big Five'in uyumluluk faktörüne atıfta bulunarak, Big Five modelini kullanan incelemelere dair meta-analizimizde bulduğumuz etkinin ortalama büyüklüğü, yaklaşık %20-%22 düzeyindedir.

Bizim çalışmamızda cinsiyetin etkisi, din ile uyumluluk arasındaki ilişki üzerinde: Kadınlarda, dindarlık böyle bir bağı haber vermiyordu. Oysa, şu hususu belirtmek ilginçtir ki; kadınlar ve erkekler için ayrı sonuçlar sunan az sayıda bazı araştırmalarda, benzer bir temayül gözlenmiştir: Taylor ve MacDonald dindarlığın sadece bazı genç erkeklerde (Kanadalı üniversite öğrencilerinde) uyumluluk ile ilişkili olduğunu bulmuştur³⁸. Youtika, Joseph ve Diduca ise psikotizmin dindarlık ile sadece erkeklerde (Yunanlı öğrencilerde) negatif biçimde ilişkili olduğunu bulmuştur³⁹. Şu halde, "prensip olarak" erkeklerin hem daha az dindar, hem de uyumluluk ve başkalarıyla olumlu-sıcak ilişki ölçeklerinde daha az yük-

³⁵ Dunne, M.P. Martin, N.G. Paangan, T. & Heath, A.C. (1997). "Personality and change in the frequency of religious practice", *Personality and Individual Differences*, 23, 527-530.

³⁶ Batson, C.D., Schoenrade, P., & Ventis, W.L. (1993). *Religion and the individual: A social psychological perspective*. New York: Oxford University Press.

³⁷ Burris, C. T. & Tarpley, W.R. (1998). Religion as Being: Preliminary Validation of the Immanence scale. *Journal of Research in Personality*, 32, 55-79.; Duriez, B., Fontaine, R. J. & Luyten, P. (2001). "La religiosité influence-t-elle encore notre vie? ...", *Religion et Développement Humain*, Paris: l'Harmattan, pp. 94-111.

³⁸ Taylor, A. & MacDonald, D. A. (1999). "Religion and The Five Factor Model of Personality: An exploratory Investigation using a Canadian university sample". *Personality and Individual Differences*, 27, 1243-1249.

³⁹ Youtika, A., Joseph, S. & Diduca, D. (1999). "Personality and religiosity in a Greek Christian Orthodox sample", *Mental Health, Religion and Culture*, 2, 71-74.

sek puan almaları, aynı zamanda dinle ilgilenenlerin ve dine açık olanların daha büyük bir açıklık ve başkalarıyla ilişkilerde daha sıcak bir nitelik göstermeleri mümkündür. "Resmen veya kendi istemeden" daha uyumlu, başkaları için kaygılanan ve sıcak kanlı olan kadınlarda bu ilişki (en azından aynı güç ile) ortaya çıkmamaktadır.

Nihayet, burada söz konusu olan temayül, bir takım kendini değerlendirme ölçeklerinde dinin fonksiyonu olarak kanıtlanmaktadır. Hayret verici bir şekilde, incelemeler başkalarına yardım etme⁴⁰ veya başkalarını affetme gibi fiillerin söz konusu olduğu bazı durumlarda⁴¹ deneklerin gerçek davranışı ölçüldüğü andan itibaren, bu eğilim doğrulanmış gibi gelmiyor. Din psikolojinde hakim olan araştırmalara ait bu sonuç, bazı araştırmacıları dindarlık ile bağlantılı olarak ahlâkî bir iki yüzlülük (riyakârlık) hipotezi kurmaya sevk ediyor⁴². Bununla beraber biz, "iyi bir fiil" şeklinde yardım yapmayı gerektiren bazı durumlar söz konusu olduğu zaman, dine bağlı olarak büyük bir ilişki niteliğinin belki de ortaya çıkmadığı hipotezini kurabiliriz: Buna karşılık daha olumlu bir ilişkisel nitelik, başkalarını kırmama kaygısı olarak ortaya çıkabilirdi ve genel olarak, öznenin kendini daha önceden kişiler arası bir ilişkiye girmiş hissettiği bazı durumlarda bu olumlu nitelik daha açık biçimde ortaya çıkabilirdi. Bu hipotez yönündeki ilk ampirik gösterge, yakın zamanlarda elde edilmiştir. Başkalarıyla birlikte veya başkaları arasında hareket edilen günlük hayat problemleri ve farazî bir takım engellenme durumlarına karşı, öznenin bir takım tepkiler-cümleler üretmek zorunda olduğu bazı yansıtmalı durumlarda (projektif sityasyonlarda), verilen cevaplar içinde dindarlığın saldırganlık ile negatif biçimde ilişkili olduğunu tespit ettik⁴³. Bundan başka, aynı incelemede, kişiler arası sorumluluğun konu edildiği veya ilişki ortamının tehlikede olduğu bazı durumlar söz konusu olduğunda, dindarlık bu durumlar karşısında o anda içten gelen tepki (spontane reaksiyon) olarak nükteye ket vuruyormuş gibi gelmektedir⁴⁴. Gerçek sevinli/diğerkâm (empatik-alturist) davranış ile kendini değerlendirme ölçüleri arasındaki bu farklılık veya aykırılık meselesini ve aynı zamanda bu davranış üzerinde dinin etkisi meselesini de aydınlatmak için başka araştırmalar gerçekleştirilmelidir.

⁴⁰ Batson ve Diğerleri, (1993). *Religion and the Individual: A social-psychological Perspective*, New York: Oxford University Press.

⁴¹ McCullough, M. E. & Worthington, E. L., Jr. (1999). "Religion and the forgiving personality", *Journal of Personality*, 67, 985-1013.

⁴² Batson, ve Diğerleri, (1993). *Age*.

⁴³ Clerbaux, S. (2000). *L'Humour comme Alternative à l'Agressivité*, Mémoire de licence en psychologie non publié, Université catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve.

⁴⁴ Saroglou, V. (2000b). *Religiosity, Religious Fundamentalism and Quest as predictors of humour creation*. Manuscript submitted for publication

Tecrübeye Açıklık

Tecrübeye Açıklık faktörüne gelince, Big Five ifadeleri içinde kişilik ve din arasındaki ilişkilere dair yakın zamanlardaki incelemeler, ilk bakışta, tutarsız bir takım sonuçlar vermektedir. Bununla beraber, yakın bir zaman önce gerçekleştirdiğimiz bu araştırmaların meta-analizinde, daha büyük bir açıklık (beşinci faktör yönünde ve kendi bütünlüğü içinde) ile bağlantılı olan ölçek değerlerinin açık ve olgun dindarlık ile maneviyata açıklık değerleri olduğu ortaya çıkmıştır. Buna karşılık, bu faktör ile dînî fundamentalizm negatif yönde ilişkilidir. İlginç biçimde, genel olarak dindarlık (bizzat kendinde dindarlığın yoğunluğu), her ne kadar oldukça düşük olsa bile, açıklık ile negatif olarak ilişkiliydi. Maalesef bu incelemeler, bu faktörün farklı yönleri arasında ağırlığını göstermiyor. Başka yerde, Big Five'in yönleri düzeyinde, dindarlığın açık ruhluluk hakkında pek fazla bir şey söylemediğini (ampirik literatür, sistematik şekilde olmasa da dindarlığın dogmatizm ile ve tipik bazı kapalı ruhluluk/dar kafalılık alanları ile ilişkili olduğunu gösteriyor) fakat yaratıcılığa ve muhayyileye açıklık hakkında ise daha çok şey söylediğini hipotez olarak ileri sürmüştük⁴⁵.

Mevcut araştırmamızın sonuçları bu örüntüyü doğrular mahiyettedir. İki cins için her defasında durum aynı olmasa dahi, bu inceleme:

1) Maneviyat lehine eğilimin büyük bir açıklık ile birlikte bulunduğu halde, açıklık faktörü ile dindarlığın negatif biçimde bağlantılı olduğunu,

2) Negatif çağrışımın "açık ruhluluk" veçhesini ilgilendirdiği halde, pozitif çağrışımın "yaratıcılık-muhayyile" yönünü ilgilendirdiğini göstermektedir.

Ayrıca kızlarda, değişik yörlümler ile grupların karşılaştırılması "geleneğini terk etme" faktörünün bizzat dindarlıktan daha çok açıklık üzerinde bir etkisi olduğunu telkin etmektedir ("sekülerleşmiş" kızlar, diğer iki gruba kıyasla, daha az açık bulunuyordu; bunlar muhtemelen gayet basitçe "itibari/konvansiyonel" genel eğilimi izleyen kızlardır).

Psikoloji, siyaset, iktisat ve sosyal bilimlerdeki bazı öğrenciler arasında yapılmış olan ve yukarıda zikredilen incelemede, şu hipotezi ileri sürmüştük: Dindarlık dogmatizm faktörlerinin tamamı hakkında pek fazla şey söylemez fakat sadece kendi inançlarını ve fikirlerini bir bütün içinde birleştirme ihtiyacı olan bu yön hakkında bir şeyler söyler ve bu da, iman gibi, merkezî bir yer tutan şeye uyum sağlamak (Rokeach bunu "boyun eğmek" diye açıklıyor) şeklindedir. Aslında, terimin klasik anlamıyla, dindarlığın (bir dînî geleneğe göre Tanrı'nın, dinin, ibâdetin ve kimliğin önemi) düzen ihtiyacı, önceden kestirilebilirlik ve

⁴⁵ Saroglou, V. & Jaspard, J.-M. (2000). "Personality and religion: From Eysenck's taxonomy to the Five-Factor Model." *Archiv für Religionspsychologie*, 23, 41-70.

muğlaklık karşısında sıkıntı gibi, daha büyük bir “zihnî kapanma” ihtiyacı⁴⁶ ile bağlantılı olduğunu bulduk. Buna karşılık, dinin halihazırda değer kazanmış yönleri (anlam arayışı, duygusallık, kişisel tecrübe ve müşterek boyut) ve maneviyata olan ilgi, kapanma ihtiyacı hakkında pek az şey haber veriyor (özellikle iki dindarlık tipi arasındaki örtüşme kontrol edildiğinde). Nihayet bu sonuçlar erkeklerde ve kızlarda aynıdır.

Sorumluluk

Erkeklerde dindarlığın sorumluluk ile birlikte bulunduğu gerçeği, genel olarak Big Five ve dine dair literatür ile uyum halindedir (her ne kadar incelemeler alışlageldiği şekilde iki cins arasında ayırım yapmasalar da). Mevcut incelemede, eğer erkekler ve kadınlar arasındaki bu ayırım “istatistik bir hata veya kaza” değilse, (burada şunu da hatırlatalım ki; kadınların dindarlığı duygusal dengeliliği haber veriyordu) dindarlığa açıklığı zımnen sezinleten mekanizmaların genç erkekler ve genç kızlar arasında biraz farklılaştığını gösterebilirdi ve bu din psikolojisindeki ampirik geleneğe uygun tarzda olabilirdi. Bu gelenek, bir taraftan, erkeklerin dindarlığını bilişsel yapılanma ile şeylere bir gayelilik kazandıran bir anlam arayışını ve daha ziyade düzen ve sorumluluk ilkesi olarak bir Tanrı anlayışını birleştiriyor; diğer taraftan ise, kadınların dindarlığı ile duygusallık ve Tanrı ile ilişkisel yakınlığı birleştiriyor⁴⁷.

Bununla beraber, duygusal dengelilik ile sorumluluk arasında ortak bir payda vardır: Düzen ve yapı ihtiyacı, kaos ve düzensizliğe karşı hoşgörüsüzlük. Bu durum, ister duygular ve teessür (duygusal dengelilik) dünyasında olsun, ister fikirler ve hayat organizasyonu (sorumluluk) dünyasında olsun, daima görülmektedir. Eğer kendine hakimiyet idealinin önemine göndermede bulunulursa, bu karakteristik, din ve maneviyat kadar eskilere dayanıyor gibi gelmektedir. Bu idealin önemi, başlangıçtan beri çileci rûhâniyet içinde rüya⁴⁸ ve gülme gibi gerçekliklere, kendilik kontrolünden ve uyanıklıktan kaçıp giden gerçekliklere karşı kuşkuya kadar götürüyor. Aynı tipte örneklem üzerinde yapılan bir dizi araştırmada şunları tespit ettik:

1) Dindarlık kendiliğinden nükte yapmaya daha düşük bir eğilimle hafifçe ilişkili idi;

⁴⁶ Bu kavram hakkında geniş bilgi için bk., Webster, D. M. & Kruglanski, A. W. (1994). “Individual Differences in Need for Cognitive Closure”, *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 1049-1062.

⁴⁷ Jaspard, J. -M. & Dumoulin, A. (1973). *Les Médiations religieuses dans l'univers de l'enfant: Prêtre et Eucharistie dans la perception du divin et l'attitude religieuse de 6 à 12 ans*, Bruxelles: Lumen Vitae; Vergote, A. (1983). *Religion, Foi, Incroyance: Etude psychologique*, Bruxelles: Mardaga.

⁴⁸ Saroglou, V. (1992). *Rêve et spiritualité chez Jean Climacpe*. Mémoire de licence en sciences ecclésiastiques, Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve.

2) Bu durum, denekler hümoristik bir video ile uyarıldıkları zaman değil, dîni bir belgesel ile uyarıldıklarında aynen vuku buluyordu.

Üstelik, kendiliğinden nükte üretimi, sorumluluk ile negatif biçimde bağlantılı idi. O incelemelerin ilk amacı bu olmasa da, à posteriori pek çok gösterge; dinin nükte yönünde insanların iç kaynaklı yeteneği üzerinde bir etki yapmadığını (sanki bilişsel düzeyde bir problem söz konusu oluyordu) fakat bazı durum ve şartlarda, nükte üzerinde (en azından ifadesinde) ket vurucu etki yapan bir kontrol yönü içerdiğini telkin etmektedir.

Görüşler

Sorulmaya değer birçok soru var. İlkönce, dine nazaran kişilik üzerindeki değişmeler, yukarıda zikredilen incelemelerde, gençlik çağı denilen bu gelişim dönemine mi özgüdür? Ya da her yaşta tipik midirler? Din psikolojisinde, karşılaştırmalı ve daha sistematik olarak, ileride yapılacak bir takım araştırmalar, bu soruya cevap aramaya çalışmalıdır. Bu bölümde tasvir edilen ilişkiler örüntüsünün, hayatın değişik dönemlerinde gerçekten farklı olmaması mümkündür. Bununla beraber, gençlerde, belli bir dönemde kimliğin inşası sorusu ve bir dünya yorumu sisteminin bilişsel düzene konması (krş., sorumluluk) yahut da duygusal olarak zengin ve istikrarlı ilişkilerin oturması (krş., duygusal dengelilik) meselesi gibi bazı soruların daha husûsî biçimlerde ya da daha sivrilikle sorulduğu farz edilebilir. Muhtemelen kişiliğin şu veya bu özelliği ile din arasında mevcut olan bağların yoğunluk bakımından yaşa göre değişmesi veya çeşitli ara faktörler ile açıklanması beklenebilir (meselâ, sorumluluk için; gençlerde kimliğin yapılanması, yetişkinlerde meslekî başarı ve gerçekleştirme, daha ileri yaştaki yetişkinlerde nesiller arası sorumluluklar alma). Bu konuda şunu da belirtelim ki; bazı incelemeler, ergenlik ve ilk gençlik boyunca, pek çoğu dinden uzaklaşsa bile, bazıları çocuk sahibi olunca tekrar dine dönüyorlar⁴⁹.

Eksik kalan ve daha karmaşık bazı usüllerle incelenmeye değer bir başka konu, giriş kısmında belirtildiği gibi, nedensellik bağlarını keşfetme veya doğrulama meselesidir. Bir kere belli bir dîni eğitim aldıktan sonra, kişiliğin falan özellikleri dine dönmeye veya orada kalmaya yatkınlaştıracak mıydı? Ya da din, kendi boyutlarının bütünü (bilişsel, duygusal, sosyal düzeyde) ile insanların kişiliği üzerinde bir etki yapıyor mu? Nihayet, daha genel biçimde kişilik (özellikle biyolojik yatkınlıklar açısından bakarak) ile çevre-toplum⁵⁰ arasındaki etkileşime

⁴⁹ Hoge, D. R., Johnson, B. & Lucien, D. A. (1993). "Determinants of church involvement of Young adults who grew up in Presbyterian churches", *Journal for the Scientific Study of Religion*, 32, 242-255; Wilson, J. & Sherkat, D.E. (1994). "Returning to the fold". *Journal for the Scientific Study of Religion*, 33, 148-161

⁵⁰ Krş., Caspi ve Roberts, *age*, (1999).

baş vurulursa en muhtemel gibi görünen şey, kişilik ile din arasında sürekli ve geçmişî kapsayan bir etkileşim mi söz konusu olacaktı?

Nihayet, eğer sorumluluk ve duygusal dengelilik ile dindarlığın bağı, temel olarak veya kısmen, -dinin insanlara kazandırdığı yanında- düzen, yapı ve kontrol ihtiyacı gibi "başlangıçta" bir ihtiyacın yansıtıcısı olarak anlaşılabilirse, hemen arkadan gelen soru şudur: Bu ihtiyaç nereden geliyor? Psikanalitik kültürden etkilenmiş okuyucu, meselâ, okyanussal duyguya ve hiç kimse tarafından anne göğsüne geri dönüş düşlemi ile ilişkilendirilmemiş bir ihtiyaca, yani bir denge ve uyum ihtiyacına baş vurarak (2-3 yaşından daha ilerilere gitmek için) karşı çıkabilirdi. Bununla beraber ferdî farklar ve kişilik psikoloğu, evrensel ihtiyaçlar söz konusu olduğu zaman bile, bütün insanların niçin aynı tercihleri yapmadıklarını bilme konusunu ortaya koyar.